

Э.Ю. ДЗЮКАВА

«АПАЛОГІЯ» МЯЛЕЦІЯ СМАТРЫЦКАГА (1628) ЯК ПАЛОМНІЦКІ ТЭКСТ: ІДЭЙНА-МАСТАЦКІЯ АСАБЛІВАСЦІ ТВОРА

Впервые «Апология» Мелетия Смотрицкого отнесена к жанру паломнической литературы. Сопоставительный анализ с «Хождением игумена Даниила» (XII в.) позволяет сделать выводы о новой концептуальности паломнического текста в XVII в., раскрывает мастерство писателя – гуманиста-утописта, свидетельствует об эволюции жанра хождений.

For the first time Meletij Smotrickij's «Apologia» is considered to be pilgrimage genre. The particular attention is turned to comparative analysis. «Apologia» and Hegumen Daniils (XII c.) texts are investigated. General regularities of the pilgrimage genres evolution of the XVII century are revealed.

Тэкст «Апалогіі» Мялеція Сматрыцкага (1628) абапіраецца на «традыцыі айчынай паломніцкай прозы» (Білоус 1998, 37). Аднак, створаны ў новы час, гэты паломніцкі твор мае складаныя зместавую структуру, стыль, кампазіцыю, бо пісьменнік XVII ст. валодаў большым вопытам стварэння літаратуры. Здзяйсняючы паломніцтва, Сматрыцкі кіраваўся і іншымі мэтамі.

Гісторыя апісанняў паломніцкіх падарожжаў, паходжаннем звязаных з усходнеславянскімі землямі, пачынаецца з твора «Хоженье Даниила, Русьскыя земли игумена» (пач. XII ст.). Данііл найперш імкнуўся пераканацца ў сапраўднасці існавання тых рэалій, у святасць якіх заклікала верыць хрысціянская царква (гл. Хождение игумена Даниила 1997). «Хаджэнне Данііла» ў жанравых адносінах лічыцца кананічным. Доўгі

час наступныя тэксты-паломнікі ў ідэйным і вобразна-структурным планах ствараліся па яго ўзору.

«Апалогія» Сматрыцкага ўзнікла ў час працяглага функцыянавання палемічнай літаратуры. Талент Сматрыцкага-палеміста выявіўся яшчэ ў першы перыяд яго творчасці, калі ён выступаў як ідэолаг праваслаўя, пра што сведчыць яго твор «Трэнас» (1610). Аднак у творах другога перыяду творчасці пісьменнік выступае як уніят. «Апалогію» таксама можна залічыць да палемічнай літаратуры, бо гэта – падагульненне падарожных уражанняў і роздумаў паломніка, які пабываў у Канстанцінопаля, Егіпце, Палесціне. Як і ўсе паломнікі, Сматрыцкі наведваў Сіён, «адкуль пайшоў закон Божы», і Іерусалім, «адкуль пайшло слова Божэ». Ён як сапраўдны хрысціянін

пакланіўся ўсім месцам, з якімі звязана жыццё Ісуса і яго пакуты. Дзеянні яго былі, як і ў ігумена Данііла, усіх іншых паломнікаў. Аднак паломніцтва Смятрыцкага, якое не было актам прыватнага характару, мела іншую мэту – філасофскую, культурніцкую, ідэалагічную.

Смятрыцкі хацеў бачыць Рэч Паспалітую як федэратыўную дзяржаву, дзе будуць створаны ўмовы для шчаслівага жыцця ўсіх хрысціянскіх народаў. Думкі, занатаваныя ў «Апалогіі», Смятрыцкі развівае і ў наступных сваіх творах. Сярод іх – «*Paraenesis abo napomnienie*» («Угаворванне»), «*Exethesis abo expostatulatio to est rosprowa miedzy Apologia y Antidotem*» («Экзэтэзіс, альбо развенчванне, гэта значыць спрэчка між Апалогіяй і Антыдотумам») і інш. Пры асэнсаванні канфесійнага супрацьстаяння на землях украінцаў і беларусаў у XVI–XVII ст. усходнеславянскія даследчыкі пераважна выступалі як абаронцы праваслаўя. У апошні час назіраецца ўсебаковы падыход да разгляду праблемы, пра што сведчаць зборнікі прац, выдадзеныя ў Мінску і Брэсце да 400-годдзя Брэсцкай уніі («3 гісторыі уніяцтва ў Беларусі/Да 400-годдзя Брэсцкай уніі». Мн., 1996; «Брэсцкай царкоўнай уніі – 400». Брэст, 1997). Сёння, гаворачы пра пераход Смятрыцкага з праваслаўя да уніі, варта адмовіцца ад ранейшых клішэ ў яго характарыстыцы як «зdraдніка» і «адступніка». Паказальнай варта лічыць наступную пазіцыю: «Справядлівасць патрабуе падкрэсліць, што, аргументуючы канцэпцыі уніі, Смятрыцкі ўсведамляе яе не як фактар асіміляцыі з каталікамі, не як здраду нацыянальным традыцыям “русінаў”, а як фактар паратунку для беларусаў і ўкраінцаў – як здавалася Смятрыцкаму – ад непазбежнай пагібелі» (Яременко 1986, 132).

«Апалогія» (як і іншыя тэксты) сведчыць, што Смятрыцкага вельмі непакоіў нізкі стан асветы сярод праваслаўных. Пісьменнік б'е трывогу: заняпалі школы ў Астрогу, Львове, Брэсце, няма карысці нават ад брацкага вучылішча ў Вільні. Смятрыцкі верыў, што яднанне Усходняй і Заходняй Цэркваў павінна «школы падняць, семінарыі пабудаваць, цэрквы добрымі казнадзеемі і спавядальнікамі забяспечыць, манастыры ўпарадкаваць, катэхізіс узгоджанага веравучэння надрукаваць... злосныя звычкі і ўчынкi духоўных і свецкіх людзей ачысцяць і хутка руская царква паўстане ў такой вонкавай і ўнутранай аздобе, у якой яна ніколі не была...» (Smotrzycki 1629, 31–32) (тут і далей пераклад аўтара. – Э. Д.). У час падарожжа аўтар убачыў стан праваслаўя ў Візантыі. Ён з болей піша ў «Апалогіі», што прыходы праваслаўных у Канстанцінопальскага і Іерусалімскага патрыярхаў знаходзяцца пад моцным кантролем урада Асманскай Порты. І гэта яшчэ больш схіліла Смятрыцкага да думак пра неабходнасць прыняцця уніі, бо, як ён лічыў, патрыярхі з Грэцыі і Іерусаліма не змогуць абараніць праваслаўных на Русі. І кіеўскія іерархі, і Смятрыцкі

хацелі бачыць новым цэнтрам праваслаўя зямлю русічаў. Характарызуючы Смятрыцкага як мысліцеля, адзначым утапічнасць яго планаў. Аўтар «Апалогіі» выявіў сябе блізім да заходнееўрапейскіх гуманістаў-утапістаў. Па мастацкіх асаблівасцях гэты твор можа быць пастаўлены ў тыпалагічным плане ля вытокаў заходнееўрапейскага філасофскага і сацыяльна-ўтапічнага рамана XVI–XVII ст., які пачаў афармляцца як дарожныя запіскі, успаміны і разважанні пра ўбачанае.

Пры апісанні паломніцтва Смятрыцкі адзначае, што перад гробам Гасподнім ён складаў малітву «ад імя свайго краю». Улічваючы шматканфесійнасць беларускага насельніцтва, Смятрыцкі ў час паломніцтва прасіў у Госпада, каб адбылося паразуменне паміж праваслаўнымі і каталікамі, каб «прымірылася Русь з Руссю». Ён запіша ў «Апалогіі», што ў Іерусаліме «прасіў, каб раздвоены наш народ быў адзіным, як адзіныя Айцец наш нябесны і з сваім Сынам» (Smotrzycki 1628, 6). Як падкрэсліў сам аўтар, ён, добра валодаючы грэчаскай мовай, мог бы свяшчэнна-дзеійнічаць на Святой Зямлі, карыстаючыся грэчаскай мовай. Але прыныпова «прыносіў на тым і іншым месцы бяскроўную ахвяру ў імя нашага выратавання на мове славянскай... І рабіў я гэта свядома, каб прынесці ахвяру за цябе, народзе мой наймілейшы рускі, і за ўсе народы, што на славянскай мове ўсхваляюць і праслаўляюць Бога. Я дзейнічаў з тым добрым намерам, каб усе славянскія народы адзінымі вуснамі і адзіным сэрцам ва ўлонні святой царквы хвалілі і славілі Айца і Сына і Святога Духа» (Smotrzycki 1628, 6–7).

Стыль пісьма Смятрыцкага дае падставы бачыць у ім прадстаўніка філалагічнай культуры Барока. Як і літаратары Барока, Смятрыцкі выступае настаўнікам. З дыдактычнасцю, павучальнасцю звязана рытарычнасць стылю, ім падначалена і моўнае афармленне тэксту. Аўтар імкнецца, каб слова атрымлівала эмацыянальную афарбоўку. У творах назіраецца спалучэнне народнага, фальклорнага і элітарнага, што таксама з'яўляецца прыкметай Барока. Стаўленне Смятрыцкага да моўнага пытання раскрываюць многія факты. Агульнапрынята лічыць на падставе працы Смятрыцкага «Грамматыкі славенскія правільнае синтагма» (1618, 1619), што ён найперш аберагаў высокі статус царкоўнаславянскай мовы. Аднак і ў гэту працу Смятрыцкага, дзе антычныя і славянскія мовы, узятыя як «у адным гісторыка-часавым кантынууме, шырока ўведзена вялікая колькасць элементаў, пазычаных з жывых нацыянальных моў (украінскай, беларускай, польскай)» (Абрамовіч 1984, 141). Варта ўвагі і яшчэ адзін прыклад. Выданне ў Еўі ў 1616 г. «Евангелля вучыцельнага» Каліста было здзейснена пры ўдзеле Смятрыцкага як перакладчыка царкоўнага тэксту на мову сваёй паствы. У прадмове пазначана, што тэкст «Евангелля» «пере-

ложеньем... на язык наш простой рускій з мертвых воскрешон» (Евангеліе 8). Даследчыкі падкрэслваюць, што Сматрыцкі ўспрымаў мову як фактар аб'яднальнай і аж ніяк не як спосаб дэнацыяналізацыі (гл. Паўлавец 2009). Такім чынам, Сматрыцкі карыстаецца народнай размоўнай лексікай. У творы яго пранікаюць элементы фальклору. Так, у «Апалогіі» змешчаны радок з песні («Пасі, пасі авечкі, да вечара ніводнай»), прымаўкі і прыказкі (пра хрэн з мёдам) і інш. За выкарыстаннем народнага слова стаяць свядомая пазіцыя пісьменніка, яго патрыятычная скіраванасць. Калі ж параўноўваць «Апалогію» з «Хаджэннем Данііла», то відавочна наступнае: Сматрыцкі выявіў такое разуменне моўнай сітуацыі, якое характарызуе яго як прагрэсіўнага пісьменніка XVII ст.

Мастацкія адметнасці «Апалогіі» праяўляюцца праз філасафічнасць думкі, шырокую асацыятыўнасць вобразаў. Так, стан роздумаў вызначыў характар аўтарскіх апеляцый да Бібліі. Сматрыцкі павучальна расказвае пра біблейскага героя Седэкію, які імкнуўся вызваліць свой народ ад вавілонскага прыгнёту, аднак, не ацаніўшы правільна сітуацыю, быў пераможаны Навухаданосарам. У выніку народ іўдзейскі трапіў пад яшчэ большы прыгнёт, а сам цар загінуў. Алегарычнасць «Апалогіі» вырастае з багатай скарбніцы Бібліі, грэчаскай і рымскай класічнай культуры. Як выдатны стыліст Сматрыцкі шырока карыстаецца паралелізмамі, анафарай, эпіфарай, градацыяй, што прыдае яго мове энергію, экспрэсіўнасць. Аднак заўважым, што ў танальнасці «Апалогіі» ў параўнанні з творамі Сматрыцкага першага перыяду адчуваецца большая стрыманасць у дачыненні да апанентаў, манеру гаворкі можна вызначыць нават як «арыстакратычную» (гл. Абрамовіч 1984, 157). Няма ў ёй прыёмаў бурлеску, прыніжэння вобраза супраціўніка, што досыць характэрна для палемічнай літаратуры. Іронія мае інтэлектуальнае напаўненне.

Паломніцкі тэкст Данііла даследчыкі схільны разглядаць як своеасаблівую споведзь (гл. Колесов 1989, 74). Гэтаму спрыяе *маналагізаваная форма аповеду* ў творы. Тэкст «Апалогіі» таксама набліжаны да формы споведзі, аднак гэта «споведзь *смятенной душы*» (Грушевський 1995, 389). Сматрыцкі шукае шляхі пераадолення канфліктнай сітуацыі паміж праваслаўнымі і католікамі, таму яго «Апалогія» насычана і аналітычнай ацэнкай сітуацыі ў краі, і палемікай. Паколькі палеміка па сваёй сутнасці не можа не заклікаць да дыялогу, у творы Сматрыцкага з'яўляецца *мадэль маналагічна/дыялагічнай аўтарскай свядомасці*. «Хаджэнне Данііла» насычана інфарматыўнасцю, падачай мноства рэалій. Жанр твора Данііла пры ўсёй сакральнасці тэматыкі разглядаюць як «путевой очерк», пабудаваны на рэалістычнай канстатацыі ўбачанага (гл. Прокофьев 1968). Сматрыцкі ж пра ўбачанае планаваў напі-

саць асобна «як Бог дасць – пазней» (Smotrzycki 1628, 89). У яго творы на першае месца выступаюць, у адрозненне ад Данііла, разважанні, што набліжае «Апалогію» да эсэістычнай формы аповеду. Пры гэтым падача аўтарскай пазіцыі падкрэслівае аўтабіяграфічны пачатак у творы.

Тэарэтыкамі літаратуры сёння услед за канцэпцыяй С. Бройтмана, аўтара працы «Гістарычная паэтыка», распрацоўваецца разуменне трох эпох у развіцці славеснага мастацтва: перыяд сінкрэтызму, эйдэтычная паэтыка і паэтыка мастацкай мадальнасці. Даўняй, архаічнай літаратуры ўласціва *неразмежаванасць аўтара і героя*. Другая эпоха характарызуецца *паяднанасцю вобраза і ідэі*. У гэты час аўтар ужо адступае ад усталяванага ў Сярэднявеччы літаратурнага ўзору. «Пачуццё аўтарскай свядомасці ў эйдэтычнай паэтыцы развівалася на грунце прыналежнасці “я” да Бога і да свету» (Бройтман 2001, 146). *Эйдас* вучоны ўспрымае як своеасаблівую *зрошчэнасць ідэі і вобраза*. Менавіта на працягу другой эпохі адбываецца зараджэнне аўтарскай свядомасці. Трэцяя эпоха характарызуецца тым, што ў паэтыцы мастацкай мадальнасці *аўтар – гэта творца, творчая індывідуальнасць*. Аўтар і герой тут набываюць пэўную аўтаномнасць, творца можа не праяўляцца ў мастацкім змесце тэксту, героі твора, вобраз апавядальніка могуць не залежаць ад вобраза аўтара тэксту, адсюль вырастае канцэпцыя «смерці аўтара» (Р. Барт). Такім чынам, калі пісьменнік старажытнага перыяду арыентаваўся выключна на форму канона (хаджэнні, жыцці і інш.), то пісьменнік XVII ст. выпрацоўвае крытэрыі і дыдактычнасці, і рэфлексіўнасці (гл. Александров 2008). Маналагічная свядомасць, як у ігумена Данііла, адлюстроўвала празрыстую карціну Боскага пачатку, канчаткова аформленую, якая не магла выклікаць ніякіх пырэнняў. У яго «Хаджэнні» фіксавалася канцэптuallyна-сакральная цэласнасць свету, бо ў Сярэднявеччы для аўтара Бог з'яўляўся пунктам адліку ўсіх сусветных сэнсаў. У Сматрыцкага як у аўтара пераходнага перыяду пры распрацоўцы сакральнай тэмы ў цэнтры твора з'яўляецца таксама і чалавек.

У «Апалогіі» традыцыйна прысутнічае ідэя Бога як найбольш важкая. Напрыканцы «Апалогіі» Сматрыцкі падкрэсліць мэту свайго звароту да народа: ён заклікае, каб здзейсніліся заветы Бога, каб зраўняліся людзі ў любові, ліквідавалі ўзнікшую паміж вернікамі пропасць. «І прыйдзем да таго, што ў нашым слаўнейшым каралеўстве ўсе мы – Русь, Польшча, Літва – аднымі вуснамі і адным сэрцам будзем усхваляць і праслаўляць Бога ў тройцы адзінага» (Smotrzycki 1628, 129). У «Апалогіі» накрэслены яшчэ і характарыстыкі царкоўнікаў, прачытваецца ў тэксце і вобраз аўтара з яго выразным светапоглядам, пошукамі формаў цэласнасці і дасканаласці грамадства. Сматрыцкі не толькі падае свае думкі, ён агітуе

за іх прыняцце. Аўтар заклікае сваіх суайчыннікаў да «сладумання», да актыўнага ўдзелу, апелюючы да біблейскай прытчы пра лянiвага раба. «Ці пойдзеце за маімі парадамі, ці прыдумаеце штосьці лепшае – толькі нешта рабіце для выратавання душ вашых!» (Smotrzyński 1628, 126) – звяртаецца ўсхвалявана Смятрыцкі да сваіх чытачоў. Ён выступае як пісьменнік, адораны талентам вядзення палемікі, з вопытам прапаведвання, пераканання. Такім чынам, «Апалогія» Смятрыцкага зніталва ў сабе царкоўны і свецкі пачаткі. «Апалогія» – гэта і тэалагічны трактат, і юрыдычны дакумент часу, і палітычны маніфест, і пропаведзь, і споведзь.

Апошнім часам навукоўцы пры даследаванні літаратурнага працэсу ўсё часцей зыходзяць з канцэпцыі непарыўнасці яго развіцця. Разгляд твораў XVI–XVII ст. вучоныя прапануюць у тыпалагічным супастаўленні з пісьменствам ранняга Сярэднявечча, што дазваляе высветліць праявы трансфармацыі даўнярускай жанравай сістэмы. Раней сярэднявекавыя жанравыя каноны вывучаліся пераважна ў пэўнай ізаляванасці, у межах сваіх храналагічных рамак. Сёння літаратурнаразнаўцы схільныя бачыць залежнасць з'яўлення новага ў мастацкім мысленні ад дасягненняў папярэднікаў. Пры гэтым увага даследчыкаў (Д. Ліхачоў, Я. Лур'е, А. Дзёмін і інш.) скіравана на шляхі станаўлення раманнай формы, якая выводзіцца пераважна з сярэднявечных жыццёў і лепісаў.

Аналіз распрацоўкі тэмы паломніцтва таксама дазваляе ўбачыць, як мадэрнізаваліся звыклыя жанрава-стылёвыя традыцыі. У паломніцкіх творах сакральная тэматыка ўсё больш супраджаецца свецкім элементам. Жанр хаджэння набліжаецца да твораў апавядальнага тыпу творчасці, пра што сведчыць супастаўленне тэкстаў «Хаджэнне Данііла» і «Апалогія» Смятрыцкага.

Сучасны падыход да старажытнай літаратуры Беларусі, калі паняццем «нацыянальнае» прапануецца ахопліваць усю культурную спадчыну народа, незалежна ад мовы яе стварэння (у тым ліку і лацінамоўныя, і польскамоўныя творы), дазваляе пашырыць поле паломніцкіх твораў. Блізкім да «Апалогіі» па наватарскай распрацоўцы тэмы паломніцтва можна лічыць «Перагрынацыю ў Святую Землю» Мікалая Крыштофа Радзівіла (Сіроткі) (канец XVI ст.). Першапачатковая форма тэксту – дыярыуш. У далейшым з'яўляецца новая арыгінальная кампазіцыя: тэма паломніцтва падаецца ў форме лістоў да сябра. Твор Радзівіла пазначаны прыкметамі рэнесанснай культуры. Яшчэ ў большай ступені, чым тэкст Смятрыцкага, ён напоўнены свецкім матэрыялам. І гэта дало падставы С. Гараніну сцвярджаць, што «пераймальнасці ў выглядзе непасрэднага ўплыву паміж хаджэннямі і творамі эпохі Адраджэння бачыць усё ж такі нельга: Адраджэнне было не працягам старых традыцый, а

адмаўленнем Сярэднявечча» (Гаранін 1999, 93). Аднак заўважым, што ва Украіне, Расіі «біяграфію» хаджэнняў даследчыкі працягваюць да XVIII ст. (гл. Білоус 1998, 51). Паказальна пры гэтым, што блізкі да «Перагрынацыі» Радзівіла разнажанравы тэкст украінскага паломніка пад назвай «Вандроўкі Васіля Грыгаровіча-Барскага па Святых месцах Усходу з 1723 па 1747 г.» з'явіўся значна пазней.

Назіранні над «Апалогіяй» Смятрыцкага даюць падставы пераканацца ў наступным. Калі ў Сярэднявеччы інфармацыя падаецца па ўзору канона, у пісьменстве, як і ў выяўленчым мастацтве, існуе прынцып іканаграфічнасці, то ў пераходны перыяд адбываецца зрух у бок інтэрпрэтацыі жыцця, пачынае прызнавацца каштоўнасць індывідуальнага бачання свету, здзяйсняюцца пошукі новай стылістычнай сістэмы. Бунтарскі дух Смятрыцкага ўпісваецца ў эпоху: Барока ўвогуле лічыцца часам актыўнага руйнавання старых догмаў. «Апалогія» дае падставы вылучыць наступныя наватарскія адметнасці: філасафічнасць і медытацыю, дыялектычнасць і дынаміку, пашырэнне выяўленчых сродкаў мовы за кошт увядзення народнага, нацыянальнага элемента, набліжанасць да перадачы псіхалагічных сітуацый. «Апалогія» пры спалучанасці сакральнай і свецкай тэматыкі ілюструе тэндэнцыю да секулярызацыі мастацкага тэксту. Пісьменнік ужо не арыентуецца на маналагічную мадэль, закладзеную ў сярэднявечным «Хаджэнні Данііла». «Апалогія» ўяўляе мадэль маналагічна-дыялагічнай аўтарскай свядомасці, што ўказвае на тыя перамены, якія спрыялі прыходу ў літаратуру новай эпохі. «Апалогія» Смятрыцкага рэпрэзентуе індывідуальны почырк аўтара. Акрамя таго, яе тэкст раскрывае агульныя тэндэнцыі развіцця грамадства і літаратурнага працэсу на землях Украіны і Беларусі пачатку XVII ст. Аўтарская індывідуальнасць пачынае праяўляцца праз спалучэнне дакументальнасці і публіцыстычнасці, праз жывы размоўны пачатак аповеду. Аналіз «Апалогіі» дазваляе сцвярджаць, што ў пісьменстве здзяйсняецца пэўная эвалюцыя кананічнага жанру хаджэння, бо актыўна і плённа адбываецца паяднанне традыцыйнага і наватарскага, пашыраюцца магчымасці апавядальнай стылістыкі, ажыццяўляецца зараджэнне новага аўтара ў літаратуры.

Дасягненнямі ўкраінцаў і беларусаў актыўна цікавіліся ў Расіі. Так, ва ўсіх значных расійскіх дарэвалюцыйных энцыклапедыях былі змешчаны артыкулы пра Смятрыцкага. Яго «Апалогія» ў 1863 г. была перакладзена на рускую мову. У прадмове да выдання перакладчык І. Мартынаў з захапленнем пісаў пра шырыню памкненняў аўтара «Апалогіі». Думкі Смятрыцкага пра аб'яднанне хрысціян перакладчык назваў «прарочымі» (гл. Мартынов 1863, 12).

ЛІТАРАТУРА

Абрамович С.Д. Мелетій Смотрицкий та проблеми філологічної культури Бароко // Українська література XVI–XVII ст. та інші слов'янські літератури. Київ, 1984. С. 137–161.

Александров О. Автор в українській середньовічній літературі // *Sakrum i Biblija w ukraińskiej literaturze*. Люблін, 2008. С. 79–92.

Білоус П. Українська паломницька проза: історія жанру. Київ, 1998.

Бройтман С. Историческая поэтика. М., 2001.

Гаранін С. Шляхами даўніх вандраванняў. Мн., 1999.

Грушевський М. Історія української літератури. Київ, 1995 Т. 6.

Колесов В.В. Хождение – исповедь // Колесов В.В. Древнерусский литературный язык. Л., 1989. С. 73–84.

Мартынов И. Предисловие // Кирилло-Мефодиевский сборник. Лейпциг; Париж, 1863. Вып. 1. С. 1–XLIV.

Паўлавец Дз. Моўная сітуацыя на Беларусі ў XV–XVI ст. // Изв. ГГУ им. Ф. Скорины. 2009. № 3 (54). Ч. 2. С. 154–159.

Прокофьев Н.И. Хождение как жанр в древнерусской литературе // Вопросы русской литературы: Учен. зап. МГПИ им. В.И. Ленина. М., 1968. Т. 288. С. 3–24.

Смотрицкий М. Апология моему странствованию на Восток // Кирилло-Мефодиевский сборник. Лейпциг; Париж, 1863. Вып. 1. С. 1–148.

Хождение игумена Даниила // Библиотека литературы Древней Руси: В 20 т. СПб., 1997. Т. 4: XII век. С. 26–118.

Яременко П.К. Мелетій Смотрицкий: Жицця і творчість. Київ, 1986.

Smotrzyński M. Apologia peregrinatiey do Krajow Wschodnych... [Lwów, 1628].

Smotrzyński M. Paraenesis. Kraków, 1629.

Паступіў у рэдакцыю 21.09.09.

Эла Юр'еўна Дзюкава – аспірантка кафедры славянскіх літаратур. Навуковы кіраўнік – доктар філалагічных навук, прафесар І.А. Чарота.